

Marta ZAMBRZYCKA

Uniwersytet Warszawski, Polska
University of Warsaw, Poland
ORCID: 0000-0002-2123-8531
e-mail: m.e.zambrzycka@uw.edu.pl

Pod znakiem... Olesia Ulianenki. Recenzja monografii *Під „Знаком Саваофа”, або „Там, де...”* Ульяненко (cz. 1) Feliksa Shteinbuka

Review of the monographs *Під „Знаком Саваофа”, або „Там, де...”* Ульяненко (cz. 1) Feliksa Shteinbuka

The text is a review of the book *Під „Знаком Саваофа”, або „Там, де...”* Ульяненко (2020) by the Ukrainian literary scholar Fliks Shteinbuk. Using his own methodology, developed in his previous monographs, Feliks Shteinbuk inscribes his literary analysis into contemporary research on human corporeality. This makes his analysis of Ulianenko's work interdisciplinary. The second volume of the monograph is in preparation. Both parts of the monograph make up the most extensive and most reliable literary analysis of the work of Olesia Ulyanenko so far.

Keywords: review, monograph, literature, carnality

Tekst jest recenzją książki *Під „Знаком Саваофа”, або „Там, де...”* Ульяненко (2020) autorstwa ukraińskiego literaturoznawcy Fliksa Shteinbuka. Wykorzystując autorską metodologię, opracowaną w poprzednich swoich monografiach Feliks Shteinbuk się we współczesne badania ludzkiej cielesności. Sprawia to, że jego analiza twórczości Ulianenki jest interdyscyplinarna. W przygotowaniu jest drugi tom monografii. Obie części składają się na najbardziej obszerną i najrzetelniejszą dotychczas literaturoznawczą analizę twórczości Olesia Ulianenki.

Słowa kluczowe: recenzja, monografia, literatura, cielesność

Nazwisko Olesia Ulianenki wywołuje nawet u odbiorcy słabo orientującego się w ukraińskiej literaturze mgliste poczucie atmosfery skandalu, związanej z licznymi oskarżeniami o niemoralność, pornografię i epatowanie scenami patologicznej przemocy. Sam pisarz natomiast obdarzany był licznymi przymiotnikami z których

najłagodniejsze to: „kontrowersyjny” „buntowniczy”, „skandalizujący”. Aurę skandalu tworzą nie tyle same teksty Ulianenki, co reakcja na nie, w tym przede wszystkim anatema cerkwi prawosławnej (za powieść *Знак Саватра*) oraz decyzja cieszącej się swego czasu złą sławą a obecnie już szczęśliwie nieistniejącej ukraińskiej Państwowej Komisji Eksperckiej ds. Moralności¹. Ów dziwny twór, zajmujący się *de facto* cenzurą treści kulturowych, uznał powieść Ulianenki *Жінка його мрії* (2007) za tekst pornograficzny i zakazał jej dystrybucji. Pisarz wygrał co prawda sprawę w sądzie a powieść przywrócono do obiegu wydawniczego, jednak – jak pisze Anna Horniatko-Szumyłowycz, przypłacił tę historię zdrowiem, a wkrótce po niej (choć trudno tu wyciągać wnioski łączące oba wydarzenia) został znaleziony martwy w swoim mieszkaniu².

Kwestia moralności (czy raczej niemoralności) utworów Ulianenki jest rzeczywiście zagadnieniem poruszonym najczęściej zarówno w „laickich” rozmowach jak i w analizach literaturoznawców, z których część czuje się chyba w obowiązku bronić dobrego imienia artysty i udowodniać, że jego twórczość „nie jest pornografią”³. Obcowanie z prozą Ulianenko w istocie do łatwych i przyjemnych nie należy, jest jednak nieco dziwne, i tu zgadzam się w pełni z profesorem Shteinbukiem, iż twórczość tego pisarza nawet wśród osób profesjonalnie zajmujących się literaturą wywołuje przede wszystkim pytania o wartości etyczne, pozostawiając całkowicie na boku kwestie estetyki, kompozycji i tego wszystkiego, z czego literatura „jest zrobiona”. Sprowadzanie dyskusji o tekście literackim wyłącznie do poziomu zgodności/niezgodności z określonym kodeksem norm etycznych trudno nazwać produktywną poznawczo. Wiele bowiem w takiej dyskusji umyka, a Ołes Ulianenko to bez wątpienia autor zasługujący na więcej niż tylko obrona/oskarżenia, kręcące się bezustannie wokół kwestii moralności/amoralności. Ten – bodajże najmłodszy laureat Małej Państwowej Nagrody im. Tarasa Szewczenki (za powieść *Сталінка*), jest jednym z ważniejszych pisarzy współczesnej Ukrainy, pisarzem docenianym i nagradzanym, swego rodzaju „legendą” ukraińskiego środowiska artystycznego przełomu tysiącleci.

Ukraiński literaturoznawca Feliks Shteinbuk oddał autorowi należne i dokonał dogłębnej i oryginalnej analizy jego twórczości programowo abstrahując od zagadnień etyczno-moralnych. Wykorzystując autorską metodologię, opracowaną w poprzednich swoich monografiach (o których niżej), badacz idzie pod prąd dotychczasowych analiz (z którymi zresztą ze swadą i niemałym humorem polemizuje na stronach swojej książki) i proponuje interpretację odrzucającą perspektywę moralizatorską, religijną czy „mistyczną” (to drugi „blok tematyczny” pojawiający się najczęściej

¹ Komisja powstała w 2004 roku i została zlikwidowana w 2015 roku, <https://zakon.rada.gov.ua/>.

² A. Horniatko-Szumyłowycz, *Obraz współczesnej Ukrainy czy „pornografia cierpienia” (na podstawie powieści „Жінка його мрії” Olesia Ulianenki)* [w:] „TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych”, Lublin 2019, c. 149–168.

³ *Ibidem*, Autorka lapidarnie opisuje dyskusję wokół powieści Ulianenki i analizuje jego powieść „Жінка його мрії”, udowadniając, iż nie jest ona pornograficzna.

w interpretacjach twórczości Ulianenki), a w miejsce tych wtórnych wobec tekstu źródłowego kategorii stawia... same teksty, a w zasadzie wszechobecne w nich ciało.

W ten sposób Feliks Shteinbuk wpisuje swoją literaturoznawczą analizę we współczesną i bardzo aktualną metodologię, w której centrum znajduje się właśnie długo nieobecna w refleksji filozoficznej i humanistycznej cielesność. Nie sposób nie zauważyć, że ciało wraca już od jakiegoś czasu jako jeden z podstawowych przedmiotów refleksji literaturoznawców, kulturoznawców, antropologów i socjologów⁴ i rozumiane jest jako „miejsce” praktyk społecznych, źródło sensów i motywacji, a wręcz jedyna dostępna nam perspektywa percepcji rzeczywistości. Przez wieki spychane na margines lub sprowadzane jedynie do wartości estetycznych, ciało wkra-cha dziś w płaszczyznę etyczną i epistemologiczną, a zdeterminowane myślą kartezjańską rozumienie go „jako rzeczy w przyrodzie”⁵ straciło aktualność pod wpływem refleksji takich myślicieli jak Edmund Husserl, Fryderyk Nietzsche a przede wszystkim Maurice Merleau-Ponty, który w wydanej w 1945 roku *Fenomenologii percepcji* pisał, iż to właśnie ciało, a nie czysta świadomość warunkuje percepcję rzeczywistości⁶ i do którego w wielu miejscach monografii odwołuje się Feliks Shteinbuk.

Współczesna refleksja nad tożsamością nie jest już możliwa bez uwzględnienia kategorii ciała. Tożsamość/osobowość czy podmiotowość ujmowane są bowiem w kategoriach performatywnych a więc z ciałem nierozzerwalnie związanych. Katarzyna Gurczyńska-Sady zauważa, iż XX wieczna filozofia rozumie ciało jako synonim człowieka „pojętego jako podmiot świata sensu.” Człowiek zostaje więc z „ciałem utożsamiony, jest ciałem.”⁷ Z drugiej strony konstruktywistyczna teoria ciała, rozwijana przez socjologów, antropologów, filozofów w drugiej połowie XX wieku⁸ silnie koreluje z procesami tożsamościowymi. Ciało więc, jak dzieje się choćby w koncepcjach Ervinga Goffmana, uzyskuje status zasobu, „którym można zarządzać na wiele różnych sposobów, aby stworzyć określoną wersję swojego ja.”⁹ Kontynuacją tego podejścia są analizy Michaela Foucaulta, który w zasadzie znosi dychotomię między ciałem a tożsamością. Podmiot psychiczny rodzi się w myśl tego autora „na styku władzy/wiedzy i ciała, jest skutkiem ujarzmnienia, częścią panowania nad ciałem.”¹⁰

⁴ P. Dudziński, *Ciała, wiele ciał – o literackiej i kulturowej konstrukcji ciała na przykładzie powieści Michela Fabera „Szkarłatny płatek i biały”* [w:] *Ciało cielesne*, red. K. Konarska, Wrocław 2011, s. 159.

⁵ K. Gurczyńska-Sady, *Człowiek jako słowo i ciało. W poszukiwaniu nowej koncepcji podmiotu*, Kraków 2013, s. 118.

⁶ M. Merleau-Ponty, *Fenomenologia percepcji*, tłum. M. Kowalska, J. Migasiński, Warszawa 2001, s. 166–167.

⁷ K. Gurczyńska-Sady, *Op. cit.*, s. 115.

⁸ C. Shilling, *Socjologia ciała*, tłum. M. Skowrońska, Warszawa 2010, s. 84.

⁹ *Ibidem*, s. 88.

¹⁰ Z. Libera, *Antropologia ciała w: Doświadczone, opisywane, symboliczne. Ciało w dyskursach kulturowych*, red. K. Łęcka-Bąk, M. Sztandra, Opole 2008, s. 19.

Тę – jakże istotną perspektywę – na gruncie ukraińskiego literaturoznawstwa rozwija profesor Feliks Shteinbuk. Koncepcja cielesnego mimetyzmu jako narzędzia analizy literaturoznawczej została opisana w kilku poprzednich monografiach badacza: *Засади тілесного міметизму у текстових стратегіях постмодерністської літератури кінця ХХ–початку ХХІ століття*, (Київ 2007); *Тілесність – мімезис – аналіз (Тілесно-міметичний метод аналізу художніх творів)*, (Київ 2009); *Українська література у контексті тілесно-міметичного методу*, (Сімферополь 2013); *Конвергенція тілесних мікротопосів у сучасній світовій літературі*, (Київ 2014). W kluczu analizy opartej na cielesności utrzymana jest również monografia *Під „Знаком Саваофа”, або „Там, де...” Ульяненко* (Kijów 2020). Swoją metodologię autor uzasadnia stwierdzeniem, iż w przypadku prozy Ołesia Ulianenki podejście takie jest zdecydowanie bardziej efektywne niż wszelkie analizy oparte na kategoriach moralnych, które określa mianem „moralizatorskich kazań”, zastrzegając jednak, iż sam nie pretenduje do monopolu interpretacyjnego:

Звісно, я далекий від нарцисичної думки, за якою винятково тілесно-міметичний метод є єдино можливим і єдино адекватним у разі із аналізом романів Олеся Ульяненка. Але я сподіваюсь, що попередній, трьохсот сторінковий текст монографії насамперед здатен переконати будь-якого, тільки, звісно, не упередженого читача у тому, що позаморальний контекст є напрочуд більш продуктивним та аргументованим, ніж натхненні казання і пристрасні проповіді.¹¹

Autor zastrzega we wstępie, iż jego badanie nie tylko nie ma nic wspólnego rozważaniami o moralności/niemoralności twórczości Ulianenki, lecz jest również wymierzone przeciw ugruntowanym w literaturoznawstwie (i często potwierdzanym słowami samego pisarza) interpretacjom jego prozy w kluczu chrześcijańskim jako „apokaliptycznej przepowiedni”, a samego autora jako „zdeteminowanego eschatologią wojownika o wartości moralno-etyczne”¹² Swoją sceptycyzm wobec takich wyjaśnień Shteinbuk wyraża nie tylko poprzez bezpośrednią polemikę z konkretnymi pracami swoich kolegów po fachu, lecz także za pośrednictwem ironicznych (jak badacz podkreśla we wstępie) odniesień do symboliki biblijnej, widocznych już w tytułach każdego z 14 rozdziałów monografii (13 należy do cytatów z Apokalipsy

¹¹ „Jestem oczywiście daleki od narcystycznego przekonania, że cielesno-mimetyczne podejście jest jedynym możliwym i adekwatnym w odniesieniu do prozy Ołesia Ulianenki. Ale sądzę, że powyższy trzystustronicowy wywód przekonuje, każdego nie uprzedzonego czytelnika, iż kontekst poza moralny jest zdecydowanie bardziej efektywny i poparty argumentami niż natchnione kazania i płomienne przepowiednie.” Ф. Штейнбук, *Під „Знаком Саваофа”, або „Там, де...” Ульяненко*, Київ 2020, s. 314

¹² *Ibidem*, s. 6.

św. Jana) oraz bezpośrednio formułując pytanie o zasadność interpretacji tego, co należy do porządku estetyki w kategoriach etyki¹³.

Feliks Shteinbuk podkreśla, że pragnie usunąć poza pole swoich zainteresowań naukowych wszelkie nie-artystyczne kategorie i skupić uwagę na samym utworze, rozumianym jako zjawisko czysto literackie a więc estetyczne¹⁴. I właśnie takie podejście badawcze stanowi o znacznej wartości monografii *Під „Знаком Саваофа”, або „Там, де...” Ульяненко*, gdyż odrzucając poprzednie, utrzymane w kluczu mistyczno-moralizatorskim interpretacje, poprzez kategorię cielesności docieramy do głęboko filozoficznych sensów analizowanych tekstów (czy raczej powieści, bo jak zauważa badacz, Ulianenko słowa „tekst” nie lubił). Analizę swoją Shteinbuk gruntuje w bogatej tradycji filozoficznej i antropologicznej, odwołuje się również do klasyków psychoanalizy. Każdy rozdział zbudowany jest według podobnego schematu – najpierw zaprezentowana ze swadą i humorem merytoryczna polemika z autorami-badaczami twórczości Uljanenki, następnie przeprowadzona według zasad przyjętej metodologii analiza samego tekstu, zakończona konkluzją, która poprzez swoją nieoczywistość zachęca do zagłębienia się w prozę Ołesia Ulianenki i odczytania jej na nowo.

Oczywiście, badacz zdaje sobie sprawę że dość drastyczna forma reprezentacji cielesności w prozie Ulianenki może wzbudzać negatywne reakcje a nawet swoisty odruch obronny, polegający bądź na całkowitym odrzuceniu tej twórczości, bądź właśnie na próbie uzasadnienia obrazów, którymi epatuje autor w kategoriach metafor o wymowie społecznej, moralitetu o ukaranym złu, etycznie ukierunkowanej przypowieści czy natchnionej apokaliptycznej wizji rozpadającego się świata. Być może jednak – zdaje się sugerować autor monografii, warto zwrócić się ku estetyce i uznać, że choć w charakterystycznej dla prozaika ekspresji wiele jest z chęci wywołania szoku i pogwałcenia tabu kulturowych, wymowa jego utworów jest znacznie głębsza i nie ma w istocie nic wspólnego z celowym wywoływaniem skandalu a interpretacja „apokaliptyczna” nie jest jedyną możliwą. Zresztą, Ulianenko nie jest w swojej estetyce osamotniony – spójrzmy choćby na współczesną sztukę, o której Maria Poprzęcka pisze, iż choć daleka od konwencjonalnego piękna, jest jednak bliska naszej cielesnej kondycji a „dojmujące, bolesne wołanie o prawdę o sobie” stanowi jej jądro¹⁵.

Ugruntowana w praktykach cielesnych bohaterów estetyka potworności zawiera ów wspomniany przez Poprzęcką pierwiastek bolesnego docierania do prawdy o nas samych, naszej kulturze i zakorzenionych w niej praktykach przemocy i dominacji. Estetyka potworności konfrontuje czytelnika z tym co spychane jest zazwyczaj na margines świadomości – z lękiem przed własną (również cielesną) kruchością i słabością,

¹³ *Ibidem*, c. 8.

¹⁴ *Ibidem*, c. 10–11.

¹⁵ M. Poprzęcka, *Ciało między prosektorium a warsztatem artysty*, w: *Somatotes. Cieleśność w ujęciu historycznym*, red. R. Matuszewski, Warszawa 2012, s. 96.

ze strachem przed śmiercią i bólem. Estetyka potworności, a raczej nasze na nią reakcje, pociąga za sobą również ciąg refleksji, który wiąże się z ambiwalencją kulturowej kategorii wstrętu i z transgresyjnym charakterem makabry. Wątek możemy śledzić odwołując się choćby do takich klasyków antropologii jak Rene Girard¹⁶ lub po prostu konstatując poczesne miejsce, jakie okrucieństwo zajmuje w praktykach kulturowych. Możemy także przywołać poczesne miejsce, jakie przemoc, okrucieństwo i makabra zajmują we współczesnej produkcji kulturowej. To ostatnie nie jest chyba jednak konieczne, gdyż w prozie Ulianenki – co podkreśla Feliks Shteinbuk – nie o destrukcyjną fascynację makabrą chodzi, a co za tym idzie, obcowanie z nią nie pociąga za sobą konieczności „opowiedzenia się o słusznej stronie”. W swojej najnowszej monografii ukraiński literaturoznawca po raz kolejny potwierdza słynne zdanie Oscara Wilde’a, że: „nie ma książek moralnych czy niemoralnych, są książki napisane dobrze lub źle.” Powieści Ulianenki należą do tej drugiej kategorii, a odważna i pozbawiona uprzedzeń analiza Feliksa Shteinbuka pozwala spojrzeć na nie z nowej perspektywy.

Na zakończenie warto zapowiedzieć pojawienie się drugiej części monografii *Під „Знаком Савоофа”, або „Там, де...” Ульяненко*, której publikacja została opóźniona z powodu bandyckiego rosyjskiego napadu na Ukrainę i toczącej się obecnie wojny. Obiecująco wygląda już sam spis treści, w którym autor zapowiada kontynuację rozpoczętych w części pierwszej badań, poszerzonych o analizę stylistyki, specyfiki kompozycyjnej i gatunkowej prozy Ulianenki, a także szczegółowe badanie problematyki narodowej, genderowej, cielesnej i seksualnej oraz toposów przestrzennych, toposów wstrętu, odrazy, śmiechu, rozpacz i nadziei. Obie części monografii składają się na najbardziej obszerną i najrzetelniejszą dotychczas literaturoznawczą analizę twórczości Olesia Ulianenki.

LITERATURA/REFERENCES

- Dudziński Pr., *Ciała, wiele ciał – o literackiej i kulturowej konstrukcji ciała na przykładzie powieści Michela Fabera „Szkarłatny płatek i biały”* [w:] *Ciało cielesne*, red. K. Konarska, Wrocław 2011.
- Girard R., *Sacrum i przemoc*, tłum.: M. Plecińska, J. Pleciński, Poznań 1993.
- Gurczyńska-Sady K., *Człowiek jako słowo i ciało. W poszukiwaniu nowej koncepcji podmiotu*, Kraków 2013.
- Horniatko-Szumyłowycz A., *Obraz współczesnej Ukrainy czy „pornografia cierpienia” (na podstawie powieści „Жінка його мрії” Olesia Ulianenki* [w:] „TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych”, Lublin 2019, c. 149–168.
- Libera Z., *Antropologia ciała* [w:] *Doświadczone, opisywane, symboliczne. Ciało w dyskursach kulturowych*, red.: K. Łęcka-Bąk, M. Sztandra, Opole 2008.

¹⁶ R. Girard, *Sacrum i przemoc*, tłum.: M. Plecińska, J. Pleciński, Poznań 1993.

Merleau-Ponty M., *Fenomenologia percepcji*, tłum.: M. Kowalska, J. Migasiński, Warszawa 2001.

Poprzęcka M., *Ciało między prosektorium a warsztatem artysty* [w:] *Somatotes. Cieleśność w ujęciu historycznym*, red. R. Matuszewski, Warszawa 2012.

Shilling C., *Socjologia ciała*, tłum. M. Skowrońska, Warszawa 2010.

Штейнбук Ф., Під „Знаком Саваофа”, або „Там, де...” Ульяненко, Київ 2020. [Štejnбuk F., Під „Znakom Savaofa”, або „Tam, de...” Ul'ânenko, Kiïv 2022.]

Zambrzycka Marta – literaturoznawczyni i kulturoznawczyni, doktor nauk humanistycznych, adiunkt w Katedrze Ukrainistyki na Wydziale Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego.